

مؤسسات خیریه رفاهی - بهداشتی ایران
در دوران پهلوی دوم (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ شمسی)

الهام ملک زاده

پروژه نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

موسسات خیره رفاهی - بهداشتی ایران در دوران پهلوی دوم (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ شمسی)

الهام ملک‌زاده

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵، تلفن: ۳-۸۸۰۴۶۸۹۱، فکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

مؤسسات خیریه رفاهی - بهداشتی ایران در دوران پهلوی دوم (۱۳۵۷ تا ۱۳۲۰ شمسی)

مؤلف: الهام ملک‌زاده

مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی

ویراستار و صفحه‌آرا: مهدی سلطانی

نسخه‌پرداز: فاطمه آقاجانی

مسئول فنی: عرفان بهار دوست

ناظر چاپ: مجید اسماعیلی زارع

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: تفرید

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: ملک‌زاده، الهام، ۱۳۵۲ -

عنوان و نام پدیدآور: مؤسسات خیریه رفاهی - بهداشتی ایران در دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷ -

۱۳۲۰ شمسی) / الهام ملک‌زاده؛ ویراستار مهدی سلطانی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۴۱۴ ص: مصور، جدول، نمودار.

شابک: 978-964-426-932-5

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۷۵] - ۳۹۱.

موضوع: خیریه - ایران - تاریخ - ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷

موضوع: Charities -- Iran -- History -- 1941-1979

موضوع: رفاه اجتماعی - ایران - تاریخ - ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷

موضوع: Public welfare -- Iran -- History -- 1941-1979

موضوع: خدمات اجتماعی - ایران - تاریخ - ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷

موضوع: Social service -- Iran -- History -- 1941-1979

موضوع: پزشکی - خدمات - تاریخ - ۱۳۲۰ - ۱۳۵۷

موضوع: Medical care -- History -- 1941-1979

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افزوده: Research Institute for Humanities and Cultural Studies

رده‌بندی کنگره: ۳۷۱۳۹۶ م ۹/۶۵ DSR

رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۰۸۲۴۰۴۴

شماره کتابشناسی ملی: ۴۷۶۲۷۵۵

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱۹
مقدمه	۲۵

فصل اول: پیشینه امور خیریه و مؤسسات عام‌المنفعه

بخش نخست: پیدایش و عملکرد مؤسسات خیریه سنتی و مدرن	۳۱
پی‌نوشت‌های بخش نخست	۳۵
بخش دوم: مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی دولتی در دوره مشروطه	۳۷
بخش سوم: سیاست‌های رفاهی بهداشتی حکومت در دوران رضاشاه	۴۱
الف) ایجاد صندوق احتیاط وزلرت طرق و شوارع	۴۴
ب) تصویب نظام‌نامه‌ای درباره چگونگی راه‌اندازی کارخانه‌ها و وظایف کارفرمایان	۴۵
بخش چهارم: مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی دولتی	۴۷
الف) تشکیلات بلدیه	۴۷
۱- رسیدگی به امور کودکان بی‌سرپرست	۴۹
۲- دارالمساکین، دارالعجزه و اعانه به زنان بی‌بضاعت	۵۲
۳- فعالیت‌های بلدیه در زمینه بهداشت	۵۳
الف: واکسیناسیون اجباری و آبله‌کوبی	۵۴
ب: داروخانه‌های رایگان	۵۴
پ: تأسیس مریضخانه	۵۴
ت: اندرزگاه‌ها	۵۵
ث: دارالرضاعه‌ها و مریضخانه‌های اطفال	۵۶
ج: مریضخانه‌های مسلولین	۵۶

- چ: بیمارستان‌های بانوان ----- ۵۶
- ح: پیشگیری و درمان بیماران واگیر ----- ۵۶
- خ: مریضخانه‌های وقفی ----- ۵۷
- د: سازمان تربیتی و خدمات اجتماعی شهر تهران ----- ۵۷
- ذ: انجمن‌های خیریه ----- ۵۷
- ب) جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران ----- ۵۸
- بخش پنجم: مؤسسات خیریه رفاهی مردمی در دوره رضاشاه ----- ۵۹
- الف) مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی مردمی تأسیس شده توسط اتباع ایرانی ----- ۵۹
- ۱- انجمن خیریه حمایت از خانواده‌های زندانیان تبریز ----- ۵۹
- ۲- انجمن محلی و خیریه لیل آباد ----- ۶۰
- ۳- انجمن خیریه اخوت ----- ۶۰
- ۴- یتیم‌خانه عزیز خان خواجه (پرورشگاه و هنرستان شاهپور) ----- ۶۰
- ۵- بیمارستان نجمیه ----- ۶۱
- ب) مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی مردمی تأسیس شده توسط اتباع خارجی ----- ۶۱
- پی‌نوشت‌های بخش پنجم ----- ۶۲

فصل دوم: علل و عوامل مؤثر در شکل‌گیری مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی در دوران

حکومت محمدرضا شاه

- بخش اول: علل مؤثر در شکل‌گیری مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی در دوران حکومت محمدرضا شاه ----- ۶۵
- الف) نابسامانی وضعیت اجتماعی و بروز بحران‌های فراگیر متأثر از آشفتگی‌های سیاسی کشور در خلال سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۰ ----- ۶۵
- حمله قوای نظامی متفقین به خاک ایران طی جنگ دوم جهانی و مسائل اقتصادی و اجتماعی ناشی از آن در این سرزمین ----- ۶۶
- ۱- احتکار و کمبود مواد غذایی در ایران ----- ۶۷
- ۲- کاهش ارزش پول ایران ----- ۶۸
- ۳- ایجاد تورم و عدم تعادل بین میزان دستمزدهای دریافتی و هزینه زندگی در ایران ----- ۶۸
- ۴- بحران بیکاری برآمده از پایان جنگ جهانی دوم و کاهش تولید در کارخانه‌ها و

فهرست مطالب ۷

کارگاه‌های صنعتی در ایران	۷۳
هـ. بروز خشکسالی و قحطی و اشاعه بیماری‌های واگیر در ایران	۷۴
ع. تبعات ناشی از بروز غائله‌های آذربایجان و کردستان	۷۶
۷. اوضاع نابسامان مالی دولت‌ها	۸۱
ب) رواج تفکر هم‌نوع‌دوستی	۸۴
ج) انعکاس گسترده مسائل اجتماعی موجود در ادبیات و سینما	۸۵
د) الگوپردازی از روندهای طی شده در تأمین رفاه اجتماعی و رسیدگی به محرومان در اروپا و آمریکا پس از صنعتی شدن و وقوع جنگ‌های جهانی	۹۰
هـ. افزایش مطالبات قشر کارگر برای تأمین حداقل معیشت و جلوگیری از تحرکات چپ	۹۴
انقلابی	۹۴
و) نوسازی کشور بر مبنای درآمدهای نفتی	۹۶
پی‌نوشت‌های بخش نخست	۹۷
بخش دوم: رخدادهای مؤثر در روند فعالیت‌های مؤسسات خیریه در دوره پهلوی دوم	۹۹
الف) ملی شدن نفت و تأثیر آن بر مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی	۹۹
ب) برنامه‌های عمرانی و تأثیر آنها بر فعالیت مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی پس از کودتای	
۲۸ مرداد ۱۳۳۲	۱۰۳
برنامه عمرانی هفت‌ساله دوم (۱۳۳۴-۱۳۴۱)	۱۰۴
۱. اقدامات مرتبط با بهداشت عمومی در برنامه عمرانی دوم	۱۰۴
۲. ساخت مراکز بهداشتی	۱۰۵
۳. لوازم و تجهیزات بهداشتی	۱۰۵
۴. آموزش	۱۰۵
۵. کمک به سازمان‌های بهداشتی	۱۰۶
۶. برنامه شهرسازی	۱۰۶
برنامه عمرانی سوم و توجه به برنامه‌های بهداشتی و رفاهی (۱۳۴۱-۱۳۴۶)	۱۰۶
برنامه عمرانی چهارم و توجه به برنامه‌های بهداشتی و رفاهی (۱۳۴۷-۱۳۵۱)	۱۰۸
برنامه عمرانی پنجم و توجه به برنامه‌های بهداشتی و رفاهی (۱۳۵۱-۱۳۵۶)	۱۱۰
جمع‌بندی	۱۱۶

جداول بخش دوم ----- ۱۱۷

فصل سوم: مؤسسات خيريه (رفاهي-بهداشتي) در دوران محمدرضا شاه

بخش نخست: فعاليت‌هاي خيريه ناپايدار پيش از شکل‌گيري مؤسسات خيريه رفاهي-بهداشتي در

دوره پهلوي دوم ----- ۱۳۱

بخش دوم: تنوع حوزه‌هاي خيريه در دوران حکومت محمدرضا شاه ----- ۱۳۳

الف) رفاه اجتماعي ----- ۱۳۳

ب) قانون‌گذاري در حوزه امور عام‌المنفعه ----- ۱۳۵

۱. آيين‌نامه صندوق احتياط ----- ۱۳۵

۲. بنگاه رفاه اجتماعي ----- ۱۳۵

۳. سازمان بيمه‌هاي اجتماعي کارگران ----- ۱۳۶

۴. قانون بيمه‌هاي اجتماعي کارگران ----- ۱۳۶

۵. قانون ايجاد انجمن توان‌بخشي ----- ۱۳۷

۶. تشکيل شوراي مرکزي سازمان خيريه کمک‌هاي بهداشتي و درماني کشور ----- ۱۳۷

۷. تأسيس شوراي عالي سازمان بيمه‌هاي اجتماعي روستايان ----- ۱۳۷

۸. تشکيل صندوق تأمين آموزش فرزندان کارگران ----- ۱۳۸

۹. قانون تشکيل وزارت رفاه اجتماعي ----- ۱۳۸

۱۰. سازمان تأمين اجتماعي ----- ۱۴۰

بي‌نوشت‌هاي بخش دوم ----- ۱۴۱

بخش سوم: نهادسازي در امور خيريه ----- ۱۴۳

الف) سازمان‌هاي دولتي ----- ۱۴۳

ب) سازمان‌هاي مردم‌نهاد ----- ۱۴۳

ج) انواع سازمان‌هاي غير دولتي يا مردم‌نهاد ----- ۱۴۵

بخش چهارم: گروه‌هاي هدف مؤسسات خيريه رفاهي-بهداشتي در دوره پهلوي دوم ----- ۱۴۷

۱) کودکان بي‌سرپرست ----- ۱۴۷

۲) فقرا و مستمندان ----- ۱۴۹

۳) گدايان ----- ۱۵۲

۴) دانش‌آموزان بي‌بضاعت و کم‌بضاعت ----- ۱۵۳

فهرست مطالب ۹

۱۵۴	-----	(۵) بیکاران و از کار افتادگان
۱۵۶	-----	(۶) بیماران جسمی، ذهنی و روانی
۱۵۸	-----	(۷) زنان باردار و نوزادان
۱۵۸	-----	(۸) زندانیان
۱۵۹	-----	(۹) زنان ویژه
۱۶۰	-----	(۱۰) معتادان
۱۶۳	-----	بخش پنجم: مددکاری اجتماعی در ایران
۱۶۵	-----	بخش ششم: مؤسسات خیریه (رفاهی-بهداشتی) از شهریور ۱۳۳۰ تا انقلاب سفید در ۱۳۴۱ - ۱۶۵
۱۶۶	-----	(الف) مؤسسات خیریه رفاهی دولتی و نیمه دولتی در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۴۱
۱۶۷	-----	۱- سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی
۱۶۹	-----	۲- بنیاد پهلوی
۱۷۳	-----	۳- کمیسیون کمک به مستمندان
۱۷۴	-----	۴- بنگاه تعاون و صنایع زندانیان
۱۷۶	-----	۵- آموزشگاه عالی خدمات اجتماعی
۱۷۷	-----	(أ) جداسازی کودکان از بیماران روانی در امین‌آباد و یتیم‌خانه تهران
۱۷۸	-----	(ب) پیگیری برنامه امداد خانواده
۱۷۸	-----	(پ) طرح مددکاری اجتماعی در بیمارستان‌ها
۱۷۹	-----	(ت) همکاری در برنامه بهداشت و تنظیم خانواده
۱۷۹	-----	(ث) ایجاد مرکز رفاه خانواده جوادیه
۱۸۰	-----	(ج) تأسیس بنیاد یزد
۱۸۱	-----	(چ) سازمان‌دهی زنان ویژه
۱۸۲	-----	(ح) طرح مددکاری اجتماعی در زندان
۱۸۵	-----	(خ) طرح مددکاری اجتماعی در پرورشگاه‌ها
۱۸۵	-----	(د) فعالیت‌های مددکاری اجتماعی در گودهای جنوب تهران
۱۸۶	-----	(ذ) کودکانستان جوادیه
۱۸۶	-----	۶- کانون کارآموزی کشور
۱۸۸	-----	۷- بنگاه خیریه آبلوله بیرجند

۱۰ مؤسسات خيريه رفاهي بهداشتي ايران در دوره پهلوي دوم

- ۱۸۹ ----- ۸. كميسيون خيريه دشتستان
- ۱۸۹ ----- ۹. جمعيت حمايت از زندانيان
- ۱۸۹ ----- ۱۰. سازمان تربيتي شهرداري تهران
- ۱۹۲ ----- (ب) مؤسسات خيريه رفاهي مردمی در سال‌های ۱۳۴۱-۱۳۲۰
- ۱۹۲ ----- ۱. انجمن خيريه شمال شرق تهران
- ۱۹۲ ----- ۲. انجمن خيريه ايرانيان
- ۱۹۳ ----- ۳. حزب تعاون
- ۱۹۳ ----- ۴. انجمن خيريه شهرري
- ۱۹۴ ----- ۵. انجمن خيريه عودلاجان
- ۱۹۴ ----- ۶. انجمن خيريه شميران
- ۱۹۴ ----- ۷. انجمن خيريه بدر چاله ميدان
- ۱۹۴ ----- ۸. جمع خيريه تبريز
- ۱۹۵ ----- ۹. جمعيت حمايت از لال‌ها و كرها
- ۱۹۵ ----- ۱۰. دبستان منصوره براي اطفال ناشنوا
- ۱۹۵ ----- ۱۱. پرورشگاه مشتاق
- ۱۹۵ ----- ۱۲. جمعيت خيريه راسته كوچه تبريز
- ۱۹۵ ----- ۱۳. پرورشگاه جعفري
- ۱۹۶ ----- ۱۴. پرورشگاه يتيمان مظفري
- ۱۹۶ ----- ۱۵. خيريه نوبر
- ۱۹۷ ----- ۱۶. پرورشگاه ديلمقاني
- ۱۹۷ ----- ۱۷. مؤسسه فرهنگي ليستر
- ۱۹۷ ----- ۱۸. پرورشگاه و دبستان اردكاني
- ۱۹۸ ----- ۱۹. بنگاه خيريه بنياد ايران
- ۱۹۹ ----- مركز طبي و بهداشتي
- ۲۰۰ ----- ۲۰. بنياد موقوفات محمود افشار
- ۲۰۱ ----- ۲۱. بنگاه نيكوكاري تبريز
- ۲۰۱ ----- ۲۲. جمعيت حمايت از معلولين تبريز

فهرست مطالب ۱۱

۲۳. مؤسسه خیریه حمایت از مستمندان تبریز ----- ۲۰۲
- ج) مؤسسات خیریه بهداشتی دولتی در سالهای ۱۳۴۱-۱۳۲۰ ----- ۲۰۲
- ۱) جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران ----- ۲۰۲
- جمعیت نسوان شیر و خورشید سرخ ----- ۲۰۷
- سازمان داوطلبان ----- ۲۰۷
- مؤسسه تاج پهلوی (مرکز مبارزه با سرطان) ----- ۲۰۸
- مرکز انتقال خون ----- ۲۰۸
- خانه نمونه کودک ----- ۲۰۹
- سازمان های حمایت از کودکان ----- ۲۱۰
- سازمان حمایت از نوزادان بیمار ----- ۲۱۱
- مرکز مبارزه با سل ----- ۲۱۱
- فعالیت شیر و خورشید سرخ در شهرستان ها ----- ۲۱۱
- ۲) بنگاه حمایت مادران و نوزادان ----- ۲۲۰
- ۳) بیمارستان شهرداری ----- ۲۲۱
- ۴) بیمارستان بیماری های آمیزی ----- ۲۲۲
- ۵) شیرخوارگاه تجریش ----- ۲۲۲
- ۶) نوانخانه باغ پوستی ----- ۲۲۲
- ۷) آموزشگاه بینوایان ----- ۲۲۲
- ۸) آسایشگاه نیاوران ----- ۲۲۳
- ۹) آسایشگاه فرح آباد ----- ۲۲۳
- ۱۰) بیمارستان صد تختخواهی شفا ----- ۲۲۳
- ۱۱) انجمن خیریه اشرف پهلوی ----- ۲۲۴
- ۱۲) بنگاه نیکوکاری شمس پهلوی ----- ۲۲۴
- ۱۳) بیمارستان سیصد تختخواهی ----- ۲۲۴
- ۱۴) بنگاه حمایت از بینوایان ----- ۲۲۴
- ۱۵) جمعیت مبارزه با سل و حمایت مسلولین ----- ۲۲۷
- ۱۶) بنگاه حمایت دیوانگان ----- ۲۲۸

- ۲۲۸ ----- (۱۷) انجمن ملي حمايت کودکان
- ۲۲۹ ----- (۱۸) جمعيت خيريه فرح پهلوي
- ۲۳۲ ----- (۱۹) جمعيت کمک به جذاميان
- ۲۳۴ ----- (د) مؤسسات خيريه بهداشتي تأسيس شده توسط اتباع ايراني
- ۲۳۴ ----- ۱. آسايشگاه و بيمارستان تجریش
- ۲۳۴ ----- ۲. انجمن خيريه بيماران ناقص الاعضاء
- ۲۳۵ ----- ۳. انجمن خيريه مرکز تهران
- ۲۳۵ ----- ۴. درمانگاه جنوب شهر تهران
- ۲۳۶ ----- ۵. اتحاديه معاضدت به بينوايان
- ۲۳۶ ----- ۶. انجمن ضد تيفوس
- ۲۳۸ ----- ۷. انجمن خيريه بخش پنجم تهران
- ۲۳۸ ----- ۸. انجمن مبارزه با ترياک و الكل ايران
- ۲۳۹ ----- ۹. بيمارستان و درمانگاه خصوصي کودکان مسعودي
- ۲۳۹ ----- ۱۰. بيمارستان راضيه فيروز
- ۲۳۹ ----- ۱۱. بيمارستان ارجمند
- ۲۴۰ ----- ۱۲. آسايشگاه معلولان رشت
- ۲۴۰ ----- پي نوشت هاي بخش ششم
- ۲۴۵ ----- بخش هفتم: مؤسسات خيريه رفاهي-بهداشتي از سال ۱۳۵۷-۱۳۴۱
- ۲۴۸ ----- (الف) مؤسسات رفاهي دولتي و نيمه دولتي در سال هاي ۱۳۵۷-۱۳۴۱
- ۲۴۸ ----- ۱. آموزشگاه نابينايان رضا پهلوي
- ۲۴۹ ----- ۲. جمعيت حمايت کودکان بي سرپرست
- ۲۵۰ ----- ۳. انجمن توان بخشي وابسته به وزارت رفاه اجتماعي
- ۲۵۳ ----- ۴. صندوق تأمين آموزش فرزندان کارگران (وابسته به وزارت کار و امور اجتماعي)
- ۲۵۳ ----- (ب) مؤسسات خيريه رفاهي تأسيس شده توسط اتباع ايراني در سال هاي ۱۳۵۷-۱۳۴۱
- ۲۵۴ ----- ۱. بنياد خيريه کامراني
- ۲۵۴ ----- ۲. بنياد نيکوکاري اصفهان
- ۲۵۴ ----- ۳. کانون هنرستان آزمائش

فهرست مطالب ۱۳

- ۴- پرورشگاه و کودکان کرمانیان ----- ۲۵۶
- ۵- بنیاد فرهنگی ح. ع. البرز ----- ۲۵۶
- ۶- مؤسسه خیریه علی و حسین همدانیان ----- ۲۵۷
- ۷- مدرسه رسولیان یزد ----- ۲۵۸
- ۸- بنیاد آرشام ----- ۲۵۸
- ۹- بنیاد لاجوردی ----- ۲۵۹
- ۱۰- بنیاد خیریه فاتح ----- ۲۶۰
- ج) مؤسسات خیریه بهداشتی دولتی در سال های ۱۳۴۱-۱۳۵۷ ----- ۲۶۱
۱. جمعیت حمایت آسیب دیدگان از سوختگی ----- ۲۶۱
۲. جمعیت ملی مبارزه با سرطان ----- ۲۶۱
۳. مرکز طبی کودکان ----- ۲۶۳
۴. بیمارستان معتادین ونک ----- ۲۶۵
۵. بیمارستان توانبخشی معتادین در یافت آباد ----- ۲۶۵
- د) مؤسسات خیریه بهداشتی تأسیس شده توسط اتباع ایرانی در سال های ۱۳۴۱-۱۳۵۷ ----- ۲۶۵
- ۱- بیمارستان بازرگانان ----- ۲۶۵
- ۲- آسایشگاه معلولین و سالمندان کهریزک ----- ۲۶۶
- بخش هشتم: مؤسسه های خیریه رفاهی بهداشتی اقلیت های مذهبی در دوران محمدرضا شاه ----- ۲۶۹
- الف) کلیمیان ----- ۲۶۹
۱. مؤسسه بهداشتی درمانی کانون خیرخواه ----- ۲۶۹
۲. سرای سالمندان ----- ۲۷۰
۳. پرورشگاه کلیمیان ----- ۲۷۰
- ب) زرتشتیان ----- ۲۷۰
۱. پذیرشگاه پارسی ----- ۲۷۰
۲. بیمارستان گودرز ----- ۲۷۱
۳. مؤسسه موقوفه وادیا ----- ۲۷۱
۴. بیمارستان فیروزگر ----- ۲۷۱
- ج) آشوری ها؛ انجمن آشور و کلدۀ تهران ----- ۲۷۲

- ۲۷۲ ----- (د) آرامنه؛ جمعیت خیریه آرامنه
- ۲۷۳ ----- بخش نهم: مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی اتباع خارجی در دوران محمدرضا شاه
- ۲۷۳ ----- ۱) دبیرستان سن لویی
- ۲۷۳ ----- ۲) درمانگاه و داروخانه ژاندارک
- ۲۷۳ ----- ۳) انجمن خیریه ایران و آمریکا
- ۲۷۴ ----- ۴) صلیب سرخ آمریکا
- ۲۷۴ ----- ۵) کمیته اعانه انگلیس و ایران
- ۲۷۴ ----- ۶) انجمن خواربار خاورمیانه
- ۲۷۴ ----- ۷) بیمارستان شوروی
- ۲۷۷ ----- بخش دهم: سازمان‌های جهانی خیریه رفاهی بهداشتی
- ۲۷۷ ----- ۱- جمعیت ایرانی دهکده‌های کودکان
- ۲۷۷ ----- ۲- کلپ روتاری شمال تهران
- ۲۷۸ ----- ۳- یونیسف (اعتبار مخصوص سازمان ملل برای کودکان)
- ۲۷۸ ----- ۴- مؤسسه کاره
- ۲۷۹ ----- ۵) بنیاد بهداشت جهانی

فصل چهارم: زنان و مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی تا پایان حکومت محمدرضا شاه

- ۲۸۳ ----- بخش نخست: نقش زنان در مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی
- ۲۸۵ ----- ۱. بنگاه خیریه بانوان نیکوکار
- ۲۸۵ ----- ۲. انجمن خیریه زنان ارمنی تهران
- ۲۸۷ ----- بخش دوم: زنان و مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی ۱۳۲۰-۱۳۵۷
- ۲۹۰ ----- ۱- انجمن خیریه بانوان
- ۲۹۱ ----- ۲- شورای عالی زنان ایران
- ۲۹۱ ----- ۳- سازمان زنان ایران
- ۲۹۴ ----- ۴- باشگاه بین‌المللی زنان ایران
- ۲۹۴ ----- ۵- انجمن امداد به خانواده
- ۲۹۵ ----- ۶- انجمن بهداشتی مادران و تعلیم و تربیت اکابر
- ۲۹۵ ----- ۷- باشگاه زنان

۲۹۵	۸- باشگاه زنان صاحب شغل و حرفه
۲۹۵	۹- جمعیت آزاد زنان
۲۹۵	۱۰- آموزشگاه حرفه‌ای زنان
۲۹۶	۱۱- پرورشگاه موسویان
۲۹۶	۱۲- جمعیت بانوان پزشک ایران
۲۹۶	۱۳- جمعیت راه نو
۲۹۶	۱۴- جمعیت ماماهاى تهران
۲۹۷	۱۵- خانه پیرزنان
۲۹۷	۱۶- سازمان زنان زرتشتی
۲۹۸	۱۷- انجمن بانوان و دوشیزگان کلیمی ایران
۲۹۸	۱۸- گروه زنان کنسرسیوم
۲۹۹	۱۹- شورای زنان

فصل پنجم: موقوفات و مؤسسات خیریه مذهبی در دوران محمدرضا شاه

۳۰۳	بخش نخست: پیشینه موقوفات در ایران
۳۰۳	نهادهای متولی اوقاف در دوران قاجاریه
۳۰۵	اوقاف در دوران رضاشاه
۳۰۶	اوقاف در دوران محمدرضا شاه
۳۰۸	فتاوای مذهبی علما و نظرات نواندیشان دینی درباره وقف در دوره پهلوی
۳۰۹	سید جمال‌الدین تهرانی
۳۱۰	آیت‌الله حاج آقا حسین بروجردی
۳۱۲	مهدی بازرگان
۳۱۴	پی‌نوشت‌های بخش نخست
۳۲۱	بخش دوم: آستان قدس رضوی
۳۲۳	بیمارستان آستان قدس
۳۲۳	دارالشفای آستان قدس (بیمارستان شاهرضا)
۳۲۳	جدامخانه آستان قدس (آسایشگاه محرابی)
۳۲۴	پرورشگاه شاهرضا

- ۳۲۴ ----- دبستان دوشیزگان شاهرضا
- ۳۲۴ ----- مهمانخانه زواری
- ۳۲۵ ----- بخش سوم: مؤسسات وقفی مذهبی در دوران محمدرضا شاه
- ۳۲۵ ----- ۱. انجمن تبلیغات اسلامی
- ۳۲۶ ----- ۲. انجمن خیریه اسلامی اهواز
- ۳۲۶ ----- ۳. خیریه نوبر
- ۳۲۷ ----- ۴. اتحادیه مسلمین
- ۳۲۷ ----- ۵. جامعه تعلیمات اسلامی
- ۳۲۷ ----- ۶. انجمن اسلامی مهندسين
- ۳۲۹ ----- ۷. نهضت خدایرستان سوسیالیست
- ۳۲۹ ----- ۸. صندوق های قرض الحسنه
- ۳۳۲ ----- ۹. بنیاد رفاه و تعاون اسلامی
- ۳۳۳ ----- ۱۰. بنیاد رفاه
- ۳۳۳ ----- ۱۱. مسجد جلیلی
- ۳۳۴ ----- ۱۲. گروه مددکاران بیماران مستمند
- ۳۳۵ ----- ۱۳. مؤسسه خیریه المهدی تبریز

فصل ششم: بررسی تطبیقی عملکرد مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی دوران رضاشاه و محمدرضا شاه

- ۳۴۰ ----- مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی در دوران رضاشاه
- ۳۴۳ ----- ۱. گروه های هدف
- ۳۴۷ ----- ۲. گونه شناسی مؤسسات
- ۳۴۷ ----- ۳. جغرافیای تحت پوشش
- ۳۵۰ ----- مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی در دوران محمدرضا شاه
- ۳۵۳ ----- ۱. گروه های هدف
- ۳۵۳ ----- الف) مؤسسات خیریه رفاهی دولتی و نیمه دولتی (۱۳۲۰-۱۳۵۷)
- ۳۵۸ ----- ب) مؤسسات خیریه بهداشتی دولتی و نیمه دولتی (۱۳۲۰-۱۳۵۷)
- ۳۵۹ ----- ج) مؤسسات خیریه رفاهی مردمی (۱۳۲۰-۱۳۵۷)

فهرست مطالب ۱۷

۳۶۲	-----	(د) مؤسسات خیریه بهداشتی مردمی (۱۳۲۰-۱۳۵۷) -----
۳۶۳	-----	۲- گونه‌شناسی مؤسسات -----
۳۶۴	-----	۳- جغرافیای تحت پوشش -----
۳۶۷	-----	نتیجه‌گیری -----
۳۷۱	-----	پیوست‌ها -----
۳۷۵	-----	کتاب‌شناسی منابع -----
۳۷۵	-----	۱. متون مرجع -----
۳۷۵	-----	۲. کتاب‌ها و مقالات -----
۳۸۳	-----	۳. نشریات -----
۳۸۵	-----	۴. گزارش‌های نهادهای و مؤسسات -----
۳۸۷	-----	۵. اسناد -----
۳۸۹	-----	۶. منابع مطالعاتی -----
۳۹۳	-----	نمایه -----

پیش‌گفتار

در دوران معاصر دولت‌های مدرن با امور ضروری گوناگونی روبه‌رو شدند که اساسی‌ترین آنها توسعه، پیشرفت و افزایش نسبی رفاه و آسایش شهروندان بوده است. اگر تأمین نیروی انسانی کارآمد از مهم‌ترین مسائل مدیریت در سطح کلان باشد، نگهداری نیروی انسانی نیز از مهم‌ترین برنامه‌های مدیریتی است و رسیدگی به امور رفاهی و بهداشتی-درمانی مردم از پایه‌های مهم در مدیریت منابع انسانی به‌شمار می‌رود.

در ایران نیز، دست‌کم از دوران مشروطه، توجه به عدالت اجتماعی، پاسخ به نیازهای روزافزون گروه‌های مختلف جامعه، برخوردار کردن همگان از زندگی شرافتمندانه و برقراری فرصت‌های لازم برای دستیابی به معنویت و کمال انسانی، دغدغه اساسی مصلحان جامعه، گروه‌های مرجع و اغلب دولت‌ها بوده است. ایرانیان همواره از گذشته‌های دور، بنا بر باورهای مذهبی خود به انجام کارهای نیک و خیرخواهانه و کمک به محرومان و مستمندان مبادرت می‌کردند و بسیاری از ثروتمندان اموال و املاک فراوانی وقف عموم کرده‌اند تا از این راه دین خود را به جامعه ادا نمایند.

در دوران معاصر، بر اثر آشنایی نخبگان جامعه با اندیشه‌های نو و تحولات اروپا که یکی از ثمرات آن پیروزی مشروطه‌خواهان بود، دگرگونی‌های مهمی در اندیشه‌ها، بینش‌ها و گرایش‌های عمومی ایرانیان به‌وجود آمد. در این میان، رویکرد عموم مردم به امور خیریه نیز رفته‌رفته و البته بسیار کند تغییر کرد و معنی و مفهوم تازه‌ای یافت که با فعالیت‌های فردی و پخش مقداری غذا و لباس در میان تنگدستان، تفاوت داشت.

پژوهش حاضر به‌دنبال بررسی علل و اسباب مؤثر بر پیدایش مؤسسه‌های خیریه رفاهی-بهداشتی طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ است. این تحقیق در حقیقت، دنباله پژوهش‌هایی است که درباره امور خیریه در دوره قاجاریه و مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی در دوره رضاشاه به‌انجام رسیده است.

مؤسسه‌ها و سازمان‌های خیریه جدید که خدمات آنها صرف‌نظر از قوم و ملت و مذهب، همه انسان‌های نیازمند را در بر می‌گیرد، بر اثر نهضت‌های اصلاح‌طلبانه اجتماعی در اواخر سده نوزده و

اوایل سده بیست میلادی در اروپا و آمریکا نضج گرفت و پس از جنگ‌های جهانی، به‌ویژه جنگ دوم، فراگیر شد و افراد بی‌شماری را در سراسر گیتی زیر پوشش خود قرار داد. به‌تدریج فعالیت‌های نیکوکارانه سنتی مردمان - که همه برگرفته از اعتقادهای مذهبی بود - نیز در بسیاری از کشورهای جهان از صورت کمک‌های پراکنده و غیر منظم خارج شد چراکه روشن شده بود که این شیوه رنجی اساسی از رنجبران نمی‌کاهد و بار سنگین نیازمندی را از دوش نیازمندان بر نمی‌دارد، بلکه حتی گاه کمک‌ها به نیازمندان واقعی نیز نمی‌رسد. بدین ترتیب، مؤسسات خیریه روند تازه‌ای برگزیدند که بر اساس آن رفاه اجتماعی معنای جدیدی یافت و زمینه‌های تشکیل مؤسسات خیریه سازمان‌دهی شده و زمینه هدفمندی که در این پژوهش به آن توجه شده است، فراهم گردید.

در ایران گرچه توجه به هم‌نوع، خدمت‌رسانی به دیگران و انجام کارهای خیر به‌مثابه سنتی متعالی - حتی قبل از اسلام - رواج داشت و پیشینه‌ای بسیار دیرین دارد به طوری که حتی در مقایسه با دیگر ممالک اسلامی از ویژگی‌ها و ابتکارهای خاصی برخوردار بود تا سال‌های پایانی حکومت قاجاریه، فعالیت‌های خیریه در قالب اصطلاح‌های نوینی مانند عدالت اجتماعی نمی‌گنجید و بیشتر در زمره وظایف دینی و عمل به احکام مذهبی تلقی می‌شد که برای «استخوان سبک کردن» و آمرزش گناهان، باقی ماندن نام نیک یا شیوه‌ای مطمئن برای ماندن مال و سرمایه در خانواده و جلوگیری از دستبرد شاه و اهالی دیوان انجام می‌شد. اما پس از این دوره و در پی تحولات عظیم جهانی که ایران را نیز به‌رغم مقاومت نیروهای سنتی، به کام خود کشاند و در گردونه سیاست بین‌المللی قرار داد، اوضاع جدیدی پیش آمد که یکی از بازتاب‌های اجتماعی آن اندیشه رفاه اجتماعی بود. در بدیهی‌ترین نگاه، اندیشه دولت رفاه، دولت را متولی اصلی ایجاد حداقل‌های بهداشتی، درمانی و معیشتی برای عموم جامعه قلمداد می‌کرد. در شرایطی که دولت به‌علت مشغله‌های سیاسی و عمق و گستردگی معضلات اجتماعی به‌تنهایی نمی‌توانست این مطلوب را تأمین نماید، بخش خصوصی وارد عمل می‌شد. نتیجه این نگرش تشکیل مؤسسه‌های خیریه در شکل جدید بود که به‌صورت توأمان توسط سیاست‌گذاران و فعالان اجتماعی پیگیری می‌شد.

شاخص‌های مهم حکومت رضاشاه، مانند گرایش‌های غیر دینی، شبه‌مدرنیستی، نظامی‌گری... و به‌طور کلی سیاست‌های حاکم در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۰۴، جامعه را به‌گونه‌ای آماده حضور و فعالیت در حیطه‌های کم‌خطر و امن اجتماعی نمود که فعالیت مؤسسه‌های خیریه محل مطمئن اجرای فعالیت‌های اجتماعی تلقی می‌شد و به‌تبع گسترش آن را در پی داشت. بررسی چگونگی فعالیت این مؤسسه‌ها با تکیه بر شاخص‌های حکومت، نشان می‌دهد که فعالیت آنها به‌گونه‌ای بود که حتی با معنایی که از مؤسسه‌های خیریه پس از مشروطه به ذهن متبادر می‌شود، متفاوت است.

اساساً روند اقدامات مؤسسه‌های خیریه در دوره رضاشاه، چه به‌صورت سازمان‌ها و انجمن‌های مردمی و چه به‌صورت مؤسسه‌های خیریه دولتی، با سبک و سیاق امور خیریه در دوران انقلاب مشروطه همسویی کامل نداشت.

بررسی این تفاوت‌ها متضمن این نکته است که فعالیت‌های متعدد مؤسسه‌های خیریه مردمی و دولتی در دوره رضاشاه، نتوانستند تنگناها و دشواری‌های موجود را از بنیان برکنند و بنیادی نو دراندازند. این ناکامی بیشتر بدین سبب بود که از یک‌سو، اولین تجربه رسمی و قانونی حکومتی به‌شمار می‌رفت و از سوی دیگر، اوضاع و احوال فرهنگی هنوز آمادگی کامل برای بهره‌رساندن این گونه فعالیت‌ها را نداشت. اما می‌توان ادعا کرد بهبود اوضاع عمومی جامعه و بهره‌گیری همگان از فرصت‌های آموزشی، رفاهی و بهداشتی که در دوران قاجار در اندیشه روشنفکران و اصلاح‌طلبان عصر شکفته شده بود و در روزگار پهلوی اول دوران شکوفایی و جوانی خود را طی کرد، در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰ مجال بروز و ظهور فراوانی یافت و توقع و انتظار عمومی از دولت روزافزون گشت. در این حال و جدا از نهاد وقف که پیشینه‌ای دیرین داشت، کانون‌ها و سازمان‌های خیریه دولتی و غیر دولتی متعددی برپا شدند که ساختاری منظم داشتند و افزون بر گروه‌های ویژه، همه مردم را در حوزه رفاهی-بهداشتی زیر پوشش داشتند.

مشکلات ناشی از حضور واحدهای نظامی متفقین در نیمه اول دهه ۱۳۲۰ و تنش‌های شدید سیاسی، از جمله فعالیت‌های فرقه دموکرات آذربایجان و تشکیل حکومت جمهوری در آذربایجان، گرفتاری‌های سیاسی و اقتصادی حاصل از ملی شدن صنعت نفت، بی‌ثباتی سیاسی و سرانجام، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، فصل دیگری از تأسیس و فعالیت‌های سازمان‌ها و انجمن‌های خیریه پدید آورد، حضور زنان در عرصه فعالیت‌های خیریه و نیکوکاری پررنگ‌تر شد و دربار شاهنشاهی خود بانی مؤسسه‌های خیریه جدید شد و حضور خود را در این پهنه تثبیت کرد؛ به‌ویژه با توجه به اوضاع سیاسی-اجتماعی ایران در سال‌های میان شهریور ۱۳۲۰ تا مرداد ۱۳۳۲ که از پرتلاطم‌ترین دوره‌های تاریخی ایران به‌شمار می‌رود، طی آن دوازده سال، کشور یا در تصرف قشون بیگانه بود یا با آشوب‌های داخلی دست و پنجه نرم می‌کرد و از این رهگذر آسیب‌های فراوانی به ایرانیان رسید و گروه‌های زیادی به فلاکت و ادبار افتادند. لزوم فعالیت‌های همه‌سویه مؤسسه‌های مدرن خیریه رفاهی و بهداشتی در این سال‌ها بیش از پیش نمایان شد، به‌ویژه آنکه حدود دویست هزار لهستانی آواره و زخم‌خورده از جنگ نیز به خیل ایرانیان مستمند و گزنددیده از عوارض جنگ، افزوده شدند و رهاوردشان نیز چیزی جز پراکندن شپش و بیماری تیفوس نبود.

بدین ترتیب، آسیب‌های اجتماعی ناشی از جنگ جهانی دوم، عموم فعالان اجتماعی را به فکر

اقدام برای چاره‌جویی مسائلی چون فقر، بیماری، بیکاری و از کار افتادگی، کودکان بی‌سرپرست، آموزش کودکان بی‌بضاعت و کم‌بضاعت، آسیب‌پذیری زنان و نوزادان، زندانیان، بزهکاری کودکان و نوجوانان، فحشا و اعتیاد، انداخت. در شرایطی که چرخش سریع دولت‌ها، منازعه بین قدرت‌ها و تلاش برای خروج قوای متفقین از ایران به اصلی‌ترین مسئله دولت‌های وقت ایران تبدیل شده بود، فعالیت نهادها و مؤسسات دولتی برای رفع این مسائل اجتماعی در کنار نبود امکانات و منابع مالی لازم، نمی‌توانست در کوتاه‌مدت به رفع این معضلات بینجامد.

پس از جنگ و به‌ویژه از هنگام فروپاشی فرقه دمکرات آذربایجان، در ۲۵ آذر ۱۳۲۵ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، دامنه فعالیت مؤسسه‌ها و بنگاه‌های خیریه به رفع مسائل آنی و جاری کشور، نظیر قحطی، کمبود مواد غذایی، بیماری و خیل گسترده کودکان بی‌سرپرست معطوف شد. فعالیت این مؤسسات و بنگاه‌های خیریه به سبب اوضاع متشنج سیاسی و آثار و دنباله‌های نهضت ملی ایران در دوره نخست‌وزیری دکتر مصدق تا اندازه‌ای متوقف شد و به‌ویژه طی سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۸ نهضت ملی کردن نفت همه امور کشور را زیر سایه سنگین خود قرار داد. با کودتای ۲۸ مرداد و باز شدن پای کنسرسیوم به کشور و برقراری روابط مجدد با غرب از یک‌سو و کاهش تنش‌ها و برقراری آرامش نسبی سیاسی از سوی دیگر، زمینه برای فعالیت دوباره مؤسسه‌های خیریه دولتی و غیر دولتی فراهم شد و گذشته از اشکال گذشته، شکل جدیدی از این نوع سازمان‌ها و انجمن‌ها نیز به فعالیت پرداختند.

در این دوره، نوع جدیدی از مؤسسات در پی آشنایی صاحبان صنایع و سرمایه‌داران داخلی با مؤسسات خیریه مشابه در غرب، شکل گرفت. این مؤسسات و بنگاه‌ها، بنیادهای خیریه بودند که هدفی گسترده‌تر از رفع مسائل آنی را دنبال می‌کردند و در پی نوعی سرمایه‌گذاری بشردوستانه برای تحول اجتماعی کشور بودند و به‌صورت مؤسسات پایدار، از موقوفات مؤسس برای رسیدن به این مقصود استفاده می‌کردند؛ در شرایطی که درگیری دولت‌ها در حوزه سیاست موجب شده بود نتوانند امکانات عمده خود را برای رفع این مسائل اجتماعی بسیج کنند، بدیهی‌ترین راه‌حل اقدام داوطلبانه گروه‌ها و افراد مملکت برای چاره‌اندیشی و زدودن چهره فلاکت از وطن بود.

با تغییراتی که از آغاز دهه ۱۳۴۰ در کشور صورت گرفت، تا اندازه‌ای راه برای مشارکت مردم در امور جاری از طریق بنیادها و نهادهایی مانند انجمن ده، مجمع عمومی تعاونی‌ها، انجمن‌های شهر و استان و انجمن‌ها و بنیادهای خیریه و رفاهی جهادشني دولتی، فراهم شد. از سوی دیگر، اندیشه‌ها و ایده‌های تازه‌ای که در اذهان رخنه کرده بود، تا آنجا که به قدرت همه‌سویه شاه و نظام استبدادی او آسیب نمی‌زد، مجال ظهور یافتند و نهادهای اجتماعی پذیرای آنها شدند. اولین امری که می‌توانست توجه به مسائل اجتماعی موجود و لزوم اتخاذ راه‌حل برای برون‌رفت از آنها را موجب

گردد، آشنایی با عمق معضلات اجتماعی‌ای بود که دولت به‌تنهایی قادر به برون‌رفت از آنها نبودند و راه‌حل، مشارکت گستردهٔ بخش خصوصی برای رفع این مسائل بود.

همچنین آشنایی با تحولات اجتماعی غرب و به‌ویژه جوامع اروپایی و آمریکایی پس از صنعتی شدن و جنگ‌های جهانی، به‌ویژه جنگ جهانی دوم، منجر به آگاهی از لزوم مشارکت توأمان دولت و مردم در ایجاد سازمان‌ها و بنیادهایی بود که در قالب فعالیت‌های خیریه نسبت به اصلاح وضعیت جامعه همت می‌گماشتند. در این دوره، شرایط بحرانی جامعه و فلاکت فراگیر با واکنش شخصیت‌های مذهبی و تلاش آنها برای رفع این معضلات روبه‌رو شد و اوضاع و احوال تازه‌ای به‌وجود آورد.

از سوی دیگر، ترویج افکار نو، توسعهٔ شهرنشینی و سایر عوامل مؤثر، باعث بالا رفتن سطح توقع و نیازهای مردم شد. سینما اگرچه یک پدیدهٔ نوپا بود اما به‌عنوان هنری که بیشترین تعامل را با عموم اقشار جامعه داشت، نقش مؤثری در به‌تصویر کشیدن معضلات موجود و آگاهی‌بخشی به مردم ایفا نمود. ادبیات نیز در دورهٔ پهلوی دوم نقش مهمی در بازتاب شرایط اجتماعی ایران داشت؛ مسائل اجتماعی در قالب رمان و شعر توصیف می‌شد و نقش عمیقی در آگاهی‌بخشی به اجتماع و لزوم چاره‌اندیشی برای رفع آنها ایفا می‌نمود. همچنین رشد آگاهی‌های سیاسی مردم از وضعیت اسفبار اجتماعی در اثر فعالیت گروه‌های چپ در قالب مطالبهٔ حداقل شرایط معیشتی و بهداشتی برای کارگران- موجب تسری این مطالبهٔ عمومی برای همهٔ اقشار و گروه‌های اجتماعی در ایران شد.

در پی رشد اقتصادی کشور در دههٔ ۱۳۴۰ و با افزایش چشم‌گیر قیمت نفت، درآمد دولت‌ها افزایش بی‌سابقه‌ای یافت. در این میان، دولت حجم زیادی از این درآمد را در سازمان‌ها، مؤسسات و بنیادهای خیریه سرمایه‌گذاری کرد. در این دوران شاهد حضور گستردهٔ خاندان سلطنتی و سرمایه‌داران داخلی در رأس تشکیلات مؤسسات خیریهٔ رفاهی-بهداشتی هستیم. همهٔ این عوامل سبب شد نوع جدیدی از انجمن‌ها و سازمان‌های خیریه و عام‌المنفعه شروع به کار کنند. بررسی علل مؤثر بر پیدایش و تکامل این نوع سازمان‌های خیریه (رفاهی-بهداشتی) در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰، موضوع این پژوهش است که به‌ویژه از آغازین سال‌های دههٔ ۱۳۴۰ تا پیروزی انقلاب اسلامی، همواره از موضوع‌های مورد اختلاف و چالش برانگیز میان حکومت پهلوی و مخالفان سرسخت آن به‌شمار می‌رفت.

مؤسسات و سازمان‌های خیریه در سراسر دوران پادشاهی محمدرضا پهلوی از یک‌سو با گروه‌های ویژه‌ای از مردم (فقیران، بینوایان، یتیمان...) که دریافت‌کنندگان اصلی خدمات بودند، سروکار داشتند و از سوی دیگر، با عموم مردم که رژیم شاه مدعی بود با گسترش کمی و کیفی این سازمان‌ها، گام‌های مؤثری در برقراری عدالت اجتماعی و کاهش سختی‌ها و مشکلات مردم برمی‌دارد و از این‌رو مشارکت همگان را در ادارهٔ سازمان‌هایی مانند جمعیت شیر و خورشید سرخ

خواستار بود. شمار زیادی از مردم ایران نیز افزون بر همکاری با سازمان‌هایی مانند جمعیت شیر و خورشید سرخ، در قالب‌هایی مانند گروه‌های مذهبی، سازمان‌ها و انجمن‌های زنان، انجمن‌های محلی و دیگر مؤسسه‌های خیریه خصوصی فعالیت‌های چشم‌گیر فراوانی انجام می‌دادند که اساساً با فعالیت خیریه در دوره‌های پیشین قابل مقایسه نیست و از این لحاظ بی‌مانند است؛ هر چند نهاد وقف نیز همواره در ایران مانند دیگر ممالک اسلامی فعال بوده و دامنه آن به همه جا کشیده شده بود. بررسی عملکرد سازمان‌ها و مؤسسه‌های رفاهی-بهداشتی وابسته به دولت و رقابت مؤسسه‌های خیریه مخالفان رژیم شاه با نهادهای خیریه حکومتی، همگی حاکی از خدمت رقابتی و بهتر آنها به عموم بود که در نهایت به نفع مردم ایران می‌انجامید.

نگارنده به‌پشتوانه حدود شانزده سال پژوهش در امور خیریه و فعالیت‌های عام‌المنفعه در دوران قاجار تا پایان حکومت رضاشاه، با در نظر گرفتن مؤسسه‌های خیریه نوین و فعالیت در حوزه‌های مردم‌نهاد در بازه زمانی پژوهش کنونی، تلاش نموده با تکیه بر روند تحولات داخلی و اثرپذیری از مسائل خارجی که بر فعالیت مؤسسات مذکور انعکاس یافته است، به تکمیل فرآیند پژوهش تاریخ مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی ایران در دوران معاصر بپردازد، ضمن اینکه به نقاط ضعف و فرصت‌های جدیدتر تحقیقاتی در این حوزه نیز دست یابد. از این رو، چنانکه در متن پژوهش نیز قابل مشاهده است، به وجوه اصلی و بنیادین ایجاد و تکوین این مؤسسات با محوریت تحولاتی که در مرکز صورت گرفته، تأکید شده است. بدیهی است با توجه به تنوع جغرافیایی و فرهنگی مناطق مختلف این سرزمین، بررسی و مطالعه سایر نقاط کشور خود عرصه وسیع تری را می‌طلبد و پژوهش کنونی فتح بایی است در پهنه مطالعات علمی تاریخ تحولات مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی در مناطق مختلف ایران؛ با این امید که در آینده نزدیک در تبیین و تدوین صورت‌های گوناگون و متنوع خیریه در دوره معاصر ایران موفق به انجام پژوهش‌های تازه دیگری گردد.

الهام ملک‌زاده

دی ۱۳۹۵

مقدمه

مؤسسات و سازمان‌های خیریه در تمامی جوامع تحت تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی زمانه خود قرار گرفته‌اند. برپایی مؤسسات و سازمان‌های خیریه به‌عنوان یک حرکت اجتماعی از یک‌سو متأثر از اندیشه‌ها و اعتقادات دینی هر جامعه و از سوی دیگر، متأثر از نوع نگاه حکومت‌ها به این مسئله است که در یک روند طولانی و در طی نسل‌ها تحول و تکوین یافته است. وجوه تشابه در نوع نگاه به بنیان‌گذاری این‌گونه مؤسسات در جوامع مختلف، قابل تأمل است.

در دوران معاصر، به‌واسطه تعامل با غرب و مراودات سیاسی با کشورهای اروپایی، به‌تدریج در میان نخبگان ایرانی اندیشه‌های نوینی برای تغییر جامعه شکل گرفت و بر عرصه‌های مختلف اجتماع تأثیر گذاشت. از جمله این تأثیرگذاری‌ها، چگونگی هدفمندی و توانمندسازی مؤسسات خیریه بود. در عصر رضاشاه با توجه به شاخصه‌های این حکومت، در فاصله سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۰ فعالیت مؤسسه‌های خیریه مردمی (غیر دولتی) گسترش یافت؛ اولین تجربه دولتی این مؤسسات نیز در همین دوره آغاز شد. در ادامه، بین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ با توجه به فراز و فرودهای سلطنت محمدرضا شاه، گرفتاری‌های جنگ جهانی دوم، آشفتگی‌های سیاسی و ملی شدن صنعت نفت، توقیفی در فعالیت‌های مؤسسات خیریه به‌وجود آمد، گرچه از دهه ۱۳۴۰ به بعد، به‌تدریج شرایط برای فعالیت مؤسسات خیریه رفاهی-بهداشتی مردمی و دولتی فراهم گردید.

این پژوهش با هدف بررسی علل تأثیرگذار بر تکوین و تحول مؤسسات خیریه در سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۵۷ شکل گرفته است. بدون تردید فراهم آمدن این پژوهش با مصائب و دشواری‌های خاصی روبه‌رو بوده است. در این میان، کمبود منابع و عدم انعکاس فعالیت بسیاری از بنگاه‌ها و انجمن‌های خیریه محلی مردمی شهرهای مختلف، بر محدودیت‌های کار افزوده است؛ به همین دلیل بر شهر تهران متمرکز شده‌ایم. قلّت منابع درباره فعالیت‌های خیرخواهانه اقلیت‌های مذهبی شامل مسیحیان، کلیمیان، زردشتیان و آشوریان- نیز صادق است. در مورد بهایان نیز علی‌رغم وجود اسناد و مدارک فراوان، به‌دلیل موانع مختلف، در این پژوهش طرح و بررسی‌ای صورت نگرفته است.

وجه غالب پژوهش‌های انجام‌شده درباره تاريخ توجه به تاريخ سياسی است. تاريخ معاصر ايران نيز از اين روند برکنار نمانده و حوادث تاريخ اجتماعی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. در اثر حاضر با تبیین و تأکید بر فعاليت مؤسسه‌های خيريه در سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰، اقبال عمومی مردم به اين مؤسسات و همچنين تأثیر و تأثر مؤسسات خيريه و امور سياسی و مذهبی، اهميت بررسی تاريخ از منظر تاريخ اجتماعی و فعاليت‌های مربوط به آن بازنامی شده و به‌عنوان هدف اصلی پژوهش در نظر گرفته شده است. فعاليت‌های اجتماعی تعدادی از اين مؤسسه‌ها هنوز ادامه دارد و تعدادی نيز به محاق رفته‌اند. از اين‌رو ضرورت شناخت پایه‌های اوليه مؤسسات خيريه فعال برای پی بردن به علت‌هایی که باعث ماندگاری یا انحلال و فراموشی آنها شده، محسوس و ملموس است؛ شناخت اين علل و استفاده کاربردی از آنها در حقيقت راهکاری است برای مؤسسه‌ها و نهادهای خيريه کنونی. پرسش ديگر اين است که در فرآيند تحولات سياسی-اجتماعی دوره زمانی مد نظر اين پژوهش، مؤسسات خيريه (رفاهي-بهداشتي) با خاستگاه‌های متفاوتی که داشته‌اند، در پی دستیابی به چه اهدافی بوده و تا چه میزان به اهداف خود دست یافته‌اند؟

با توجه به حوزه تحقیقاتی نگارنده، يعنی تاريخ اجتماعی ايران در دوره معاصر، در تکميل پژوهش‌ها و مطالعات خود با محوريت امور خيريه و مؤسسات عام‌المنفعه لازم بود بخش مفعول دوره حکومت پهلوي دوم نيز بررسی و تکميل شود تا مؤسسات و نهادهای ذی‌ربط و ذی‌نفع بتوانند از دستاوردهای اين پژوهش استفاده کنند و برای ارتقای سطح کیفی فعاليت‌های خيريه و جلوگیری از مشکلات جاری آنها را به‌کار بندند.

پرسش اصلی پژوهش حاضر اين است که چه عواملی بر ايجاد و تکوين مؤسسات خيريه (رفاهي-بهداشتي) طی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ تأثیرگذار بوده است؟ فرض آن است که تحولات ناشی از جنگ جهانی دوم موجب ايجاد مسائل اجتماعی فراگیری در جامعه ايران شد و تلاش برای حل اين مسائل به ايجاد و تکوين مؤسسات خيريه (رفاهي-بهداشتي) انجاميد. تعامل با کشورهای اروپايی و آمريکايی منجر به آگاهی از تحولات جاری در حوزه رفاه و تأمین اجتماعی در اين کشورها شد. یکی از جنبه‌های اين توجه، آشنایی با حضور گسترده مؤسسات خيريه رفاهي و بهداشتی-درمانی پس از صنعتی شدن و به‌ویژه پس از جنگ‌های جهانی در اين کشورها بود.

تعداد زیادی از اين مؤسسات غربی به‌سبب ناکارآمدی دولت‌ها به‌واسطه مشغله‌های سياسی و اقتصادی و انگیزه‌های انسانی و مذهبی ايجاد شده بودند و به فعاليت‌های داوطلبانه و خيرخواهانه مبتنی بر بشردوستی می‌پرداختند. اخذ اين الگوهای غربی در کنار سنت‌های ديرينه خيريه موجود در ايران (نظير وقف) می‌توانست عامل مؤثري در تأسيس و تکوين مؤسسات خيريه رفاهي و بهداشتی

در دوره پهلوی دوم باشد. در این دوره، مطالبات جریان‌های چپ برای تأمین حداقل شرایط رفاهی کارگران که منجر به سامان‌دهی موج فراگیری از اعتصابات شد، توجه سیاست‌گذاران و فعالان اجتماعی را به معضلات عمیق و ریشه‌داری چون فقر، بیماری، آوارگی، کودکان بی‌سرپرست، فحشا، بی‌سواد و کم‌سواد و... و ارائه راهکاری برای حل یا دست‌کم کاهش آسیب‌های ناشی از آنها معطوف شد. انعکاس گسترده این معضلات اجتماعی در ادبیات و سینما نیز وخامت اوضاع اجتماعی و نیاز به چاره‌اندیشی در این باره را روش‌تر می‌ساخت و ضرورت راهکارهای رفع آنها را برجسته‌تر می‌کرد. یکی از این راهکارها، ایجاد و تکوین مؤسسات خیریه (رفاهی بهداشتی) بود. بهبود وضع معیشتی به دلیل افزایش درآمدهای نفتی نیز از عوامل مؤثر بر ایجاد و تکوین مؤسسات خیریه در این دوره بود.

در این پژوهش، گردآوری مباحث به‌شیوه کتابخانه‌ای صورت گرفته و علاوه بر کتاب‌ها و مقالات مختلف، از اسناد آرشیوی نیز استفاده شده است. با توجه به ماهیت موضوع، این پژوهش در شمار پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. در مراحل مختلف پژوهش پس از گردآوری داده‌ها و تحلیل محتوای اسناد، مباحث به روش توصیفی-تحلیلی تحلیل و تبیین شده است. ابتدا در سطح کیفی و با توصیف موضوع پژوهش، تلاش می‌شود ابعاد گوناگون مترتب بر روند ایجاد و فعالیت‌های مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی بر اساس داده‌های موجود استخراج و پس از تبیین مطالب، این یافته‌ها مورد ارزیابی و تحلیل قرار گیرند. روش تحلیل، شیوه تجزیه و تحلیلی کیفی است که بر اساس روش تبیین تاریخی از نوع روایی، به سیر تأسیس و تکوین مؤسسات خیریه دولتی و مردمی در دو حوزه رفاه و بهداشت پرداخته می‌شود و بر مبنای سیر تحولات اجتماعی پیشین به تبیین علل و عوامل شکل‌گیری این خیریه‌ها توجه می‌گردد. این پژوهش اگرچه به تولید نظریه نپرداخته ولی از زمره پژوهش‌های صورت‌گرفته در چارچوب روش تحلیل «گراندد تئوری» است، چراکه در آن استنتاج بر اساس غور، تفکر و استدلال پژوهشگر صورت می‌گیرد و با بررسی و تجزیه و تحلیل اسناد، مدارک و اطلاعات، حقیقت و واقعیت کشف می‌گردد و درباره فرضیه مطرح‌شده نظر مختار پژوهشگر بیان می‌گردد. تحلیل این روایت‌ها که بیان تعامل و تأثیرگذاری عوامل مورد بررسی و سیر تحولات خیریه‌های ایران در دوره پهلوی دوم است، پژوهشگر را به استنتاج یک چارچوب تحلیلی درباره مسئله پژوهش سوق داده است.

فصل اول: پیشینه امور خیریه و مؤسسات عام المنفعه از دوره قاجار تا سقوط رضاشاه

بخش نخست: پیدایش و عملکرد مؤسسات خیریه سنتی و مدرن در ایران دوران قاجاریه

بخش دوم: مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی دولتی در دوره مشروطه

بخش سوم: سیاست‌های رفاهی بهداشتی حکومت در دوران رضاشاه

بخش چهارم: مؤسسات خیریه رفاهی بهداشتی دولتی در دوران رضاشاه

بخش پنجم: مؤسسات خیریه رفاهی مردمی در دوره رضاشاه

بخش نخست: پیدایش و عملکرد مؤسسات خیریه سنتی و مدرن در ایران دوران قاجاریه

در پی بحران‌های برآمده از شکست‌ها و تحمیل خسارت‌های جبران‌ناپذیر متأثر از جنگ‌های ایران و روسیه تزاری، نخستین گام‌ها و تلاش‌های نوگرایانه برای ترقی و دستیابی به گذرگاه‌های پیشرفت را عباس میرزا برداشت و چند نفر را برای فراگیری علوم و فنون جدید به اروپا فرستاد (اعتمادالسلطنه، بی‌تا: ۱۷). این کار در دوره صدراعظمی میرزا تقی خان امیرکبیر با تأسیس دارالفنون ادامه یافت و با استخدام معلمان اروپایی در آن، این مرکز علم و فن گشایش یافت و دانش‌آموختگان آن در سطح علمی خوبی قرار گرفتند (همان: ۱۱۷).

ورود اندیشه‌های جدید به ایران و آشنایی ایرانیان با غرب به تدریج به حوزه‌های اجتماعی نیز نفوذ کرد و داعیه‌داران عصر و منورالفکرها، افزون بر اصلاحات در نهادهای حکومتی، بهبود اوضاع عمومی جامعه و دسترسی به امکانات برابر، مانند استفاده از فرصت‌های آموزشی، رفاهی و بهداشتی را خواستار شدند. البته اگر این خواسته‌ها تحقق می‌یافت، باز هم کسانی بودند که به سبب فقر و تنگدستی نمی‌توانستند از امکانات موجود استفاده کنند. از این‌رو اندیشه دیگری نضج گرفت و بر اساس آن توقع و انتظار از دولت افزایش یافت که حکومت باید برای رفع این معضلات کار انجام دهد تا افراد بیشتری از مواهب اجتماعی بهره ببرند. البته به‌پشتوانه انگیزه‌های مذهبی، خیرات و مبرات زیادی همواره در سراسر کشور جریان داشته و موقوفات زیادی صرف رفاه همگان می‌شد و از مستمندان دستگیری به عمل می‌آمد.

از دوره ناصرالدین شاه به بعد و همگام با انقلاب مشروطیت، مفاهیم نوینی درباره زندگی اجتماعی، سیاست و اقتصاد با رویکردی قانون‌مندانه و بدون در نظر گرفتن ابعاد مذهبی، موجودیت یافت. از آن پس، جدا از نهاد وقف، کانون‌ها و مؤسسه‌های عام‌المنفعه و خیریه متعدد مردمی و دولتی به پا شد که ساختاری منظم داشتند و در مکانی معین و با حضور افرادی مشخص مانند یتیمان، بینوایان، زنان بی‌سرپرست، ناتوانان و بیماران- آغاز به کار کردند. این‌گونه تشکیلات در زمان

ناصرالدین شاه زیر عنوان «وزارتخانه وظایف و اوقاف» رسیدگی به امور کشور را به عهده گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۸۰-۱۸۱) و ریاست آن نیز در ۲۹ رمضان ۱۲۸۷ به میرزا حسین خان مشیرالدوله سپرده شد.

در این دوره فعالیت‌هایی که در حوزه امور خیریه در جامعه به انجام می‌رسید، نشان از عملکرد جدیدی داشت که خیرات و مبرات را دستخوش تغییر می‌کرد. در حقیقت، دگرگونی بینش افراد نیکوکار در برآوردن نیازهای ضروری زندگی فرودستان جامعه باعث شد تا آنجا که ممکن بود، اهتمام خاصی به تعلیم و تربیت کودکان بی‌بضاعت صورت گیرد، به این امید که در ازای دانش‌اندوزی از فقر و مسکنت آتی در جامعه نیز کاسته شود. افزون بر این نوع تکاپوگری افراد متمکن و نیکوکار در عرصه کارهای خیر، تحول تازه‌ای در برخی دولت‌مردان و رجال عالی رتبه، اعم از شاه و دیگر رجال سیاسی، نیز دیده می‌شد.

در ادامه فهرست‌وار به بخشی از مهم‌ترین فعالیت‌های خیریه رفاهی و بهداشتی که در دوره قاجار برای بهبود وضعیت اجتماعی صورت گرفت، اشاره می‌شود.

- تهیه آماری از بینوایان متکدی در تهران به اهتمام محمدخان کلانتر، حاکم وقت، در سال ۱۲۶۷ق که در آن نام و نشان کاملی از متکدیان تهیه و گردآوری شد و نوع نقص جسمی آنها نیز مشخص گردید (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۷: ۳۲).

- ساخت مریضخانه‌ای با گنجایش چهارصد بیمار به همراه خانه‌هایی برای پزشکان، به فرمان ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۸ق (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۷۳۳؛ همو، بی‌تا: ۶۲؛ روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۹ق: ۱۲۰۲).

- تأسیس بیمارستانی به شیوه فرنگ به فرمان ناصرالدین شاه و به اهتمام علی‌قلی میرزا اعتضادالسلطنه در سال ۱۲۹۰ق (نجفی، ۱۳۶۴: ۴۲۱).

- تأسیس مریضخانه‌های دولتی دیگری در شمال و غرب تهران برای ارائه خدمات بهداشتی و پزشکی رایگان به بینوایان (حجت بلاغی، ۱۳۵۰: ۱۹۳؛ محبوبی اردکانی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۷۳).

- برپا کردن مجلس اعانه در رمضان ۱۲۸۸ توسط محمدحسین خان سپهسالار در بحبوحه قحطی و خشکی سهمناک و بروز وبا، با حضور کلانتر شهر، اعیان، بازرگانان، کدخدایان و سرشناسان، پزشکان فرنگی و ایرانی و تعدادی از معلمان دارالفنون (آدمیت، ۱۳۵۶: ۲۵۵-۲۵۶؛ روزنامه ایران، ۱۲۸۸ق، ش ۵۰: ۲ و ش ۶۸: ۲-۳).

- افتتاح بیمارستان میسیونری آمریکایی در نزدیکی میدان بهارستان (ابتدای خیابان مجاهدین اسلام کنونی) در سال ۱۳۱۰ق با حمایت ناصرالدین شاه و با هدف درمان رایگان بیماران

(ویشارد، ۱۳۶۳: ۲؛ شهری، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۹۴).

- ساخت بیمارستان توسط ارباب کیخسرو شاهرخ در پی شیوع بیماری وبا در سال ۱۳۱۰ ق (اوشیدری، ۲۵۳۵: ۳۴).

- استقرار گروه‌های امدادی در تهران و تجریش برای مداوای بیماران و توزیع دارو در محله‌های فقیرنشین با شیوع وبا در سال ۱۳۲۵ ق (بل، ۱۳۶۳: ۵۱).

- به‌عهده گرفتن هزینه تحصیل صد دانش‌آموز فقیر در مدرسه رشديه و تأسیس مدرسه خیریه ایتام توسط میرزا علی خان امین‌الدوله. او دواخانه‌ای را به هزینه خود در سال ۱۳۱۰ ق راه‌اندازی کرد که در آن یک طبیب و یک نسخه‌پیچ به معالجه رایگان فقرا مشغول شدند (سپهر، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۹۳).

- پرداخت مبلغ قابل توجهی پول به میسیون آمریکایی توسط یکی از زنان خیر خانواده امیرالدوله در سال ۱۳۲۴ ق، برای تأسیس اولین بیمارستان مخصوص زنان در تهران (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۴۱).

- تأسیس مدرسه خیریه برای سرپرستی شبانه‌روزی ۲۰ کودک یتیم به‌همت میرزا سید کریم خان فیروزکوهی امیرمنتظم با پشتیبانی و تشویق شیخ هادی نجم‌آبادی و اجازه امین‌الدوله و شرکت و همراهی میرزا محمود خان احتشام‌السلطنه، میرزا حسن خان شوکت، میرزا حسن رشديه، میرزا یحیی دولت‌آبادی و منیرالدوله گیلانی (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۸۶۰؛ سپهر، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۵۶).

- وقف بخشی از املاک میرزا کریم خان در مازندران و دماوند برای تأمین مخارج مدرسه ایتام^(۱) (روزنامه شرف، ۱۳۲۶، ش ۴۴: ۵۴۴).

- جمع‌آوری کودکان بی‌سرپرست سادات از کوچه‌ها و خیابان‌ها و بازداشتن آنها از گدایی در ذی‌الحجه ۱۳۱۶ ق، به اهتمام انجمن معارف و با کمک و حمایت یحیی دولت‌آبادی و کریم خان مختارالسلطنه (احتشام‌السلطنه، ۱۳۷۲: ۲۸۱) و تعلیم و تربیت آنها با راهنمایی شیخ هادی نجم‌آبادی (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۴۱).

- تأسیس بیمارستان وزیری نزدیک حسن‌آباد تهران و در خیابانی معروف به خیابان شیخ هادی نجم‌آبادی از محل موقوفات میرزا عیسی وزیر دارالخلافه در سال ۱۳۱۰ ق و با وصایت شیخ هادی^(۲) (احتشام‌السلطنه، ۱۳۷۲: ۲۱).

مطالعه و بررسی منابع تاریخی و گزارش‌های باقی‌مانده از روزگار قاجاریه نشان می‌دهد که در این دوره در مقایسه با دوره‌های گذشته به‌ویژه عصر صفویان، جمعیت کشور به‌نحو چشم‌گیری کاهش

يافته بود. شيوع بيماري‌هاي واگير و كشنده وبا و طاعون، بروز قحطی‌های پی در پی و بروز جنگ‌های پرتلفات داخلی و حتی خارجی و رکود اقتصادی برآمده از ناامنی جاده‌ها و کمبود سرمایه، در کاهش جمعیت ایران در آن عصر تأثیر به‌سزایی داشت (آمده، ۱۳۴۷: ۲۸۹، ۳۰۵، ۳۰۶: Malcolm, 1829, vol2: 1372).

به‌طور کلی در دوران قاجار تحول و تغییرات اقتصادی در میان گروه‌های جامعه برای دستیابی به موقعیت برتر اقتصادی اندک و کند بود. به بیان دیگر، گروه‌های زیرین جامعه کمتر می‌توانستند با تغییری بنیادی، وضعیت اقتصادی خود را بهبود بخشند و زندگی عموم مردم همان بود که بود، بی‌هیچ تغییر و پیشرفت. به‌سبب پیروزی انقلاب مشروطیت، رفته‌رفته بر اثر دستیابی مردم به وسایل و امکانات نوینی که زمینه استفاده از آنها از عصر ناصری فراهم شده بود، تحول و دگرگونی در زندگی مردم امکان‌پذیر شد و راه برای تغییرات عمیق و فراوان بعدی فراهم گردید.

در فهرست راهنمای وقف‌نامه‌های استان تهران با تمرکز بر دوره قاجار، تعداد ۱۱۶۰ مدخل به‌چشم می‌خورد که از این تعداد، ۱۷۰ مورد (۱۵ درصد) به نام زنان ثبت شده است. این زنان با توجه به نام و عنوان آنها در اسناد به‌جا مانده، همگی از اشراف و طبقه برخوردار تهران بودند (ورنر، ۱۳۷۸: ۱۲۲-۱۱۵).

موقوفات این بانوان خیر بنا به توصیه خودشان، صرف رسیدگی به فقیران جامعه، اعم از سادات و غیر سادات می‌شد و تعدادی نیز صرف تعزیه محرم و ایام سوگواری. نکته درخور توجه در وقف‌نامه‌های موقوفات بانوان این است که هر چند خود زن بودند و متولی موقوفات خویش، ولی دختران خود را متولی موقوفات نکردند و حتی از اعقاب مؤنث خود در اسناد نامی نبردند. این نوع موقوفات به‌مثابه نموداری از مشارکت زنان لایه‌های بالا و فرادست جامعه در دوره قاجار بود که در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی شرکت می‌کردند. به‌طور کلی، بر اثر آشنا شدن تدریجی ایرانیان با تمدن غرب و پیدایش دیدگاه‌های تازه، ایجاد نهادهای رسمی دولتی، فعالیت احزاب سیاسی و گرایش به ترجمه کتاب‌ها و مقالات مختلف در دوران پس از مشروطه، آگاهی‌های فراوانی درباره امور خیریه کشورهای دیگر به مردم ارائه شد و امور خیریه دستخوش تغییرات نوینی گردید. بنیان‌گذاران امور خیریه جدید و مؤسسات عام‌المنفعه نوین از میان گروه‌های اجتماعی گوناگونی برخاسته بودند و نقش مهمی در تغییر نگرش عموم به امور خیریه ایفا کردند. گروه‌های روشنفکر و اندیشمندانی که تحت تأثیر تمدن غرب بودند، در پی بستر مناسبی که با استقرار نظام مشروطه در کشور فراهم شد، از دیگر گروه‌های بنیان‌گذار امور خیریه جدید به‌شمار می‌روند.

از دیگر ویژگی‌های امور خیریه و اقدامات عام‌المنفعه در دوره قاجاریه، تفاوت‌های منطقه‌ای است که منشأ آن وضعیت اجتماعی و اقتصادی و نیز دیدگاه‌ها و اندیشه‌های حاکمان محلی بود.

برای نمونه، اوضاع اجتماعی و اقتصادی و سیاسی کرمان در آغاز حکومت قاجارها باعث شده بود شهر به ویرانه‌ای تبدیل شود و از این رو همه حکام محلی حتی فتحعلی شاه بیم آن داشتند که در صورت رسیدگی نکردن به وضع نابسامان مردم، کرمان و نواحی اطراف آن از ایران جدا شوند. در اینجا نقش امور خیریه و اقدامات عام المنفعه آشکار شد و فتحعلی شاه و حکام محلی در انجام دادن کارهای خیر که نفع آن به همگان می‌رسید، پیشقدم شدند. این در حالی بود که در تعدادی از شهرها، از جمله رشت و سیرجان اوضاع به گونه‌ای دیگر بود. اسناد به‌جا مانده نشان می‌دهند بودجه امور خیریه در حساب بودجه دولتی رشت بسیار اندک بود و خود مردم محلی بودجه‌ای را صرف کارهای عمومی و فرهنگی و مدرسه‌سازی می‌کردند. ناگفته نماند امور خیریه به‌شیوه نوین، مانند هر پدیده تازه با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو بود. این مشکلات گذشته از تنگناهای مالی و اختلاف میان بنیان‌گذاران، بیشتر مخالفت‌های اجتماعی و نبودن امنیت را به دنبال می‌آورد؛ مخالفت‌هایی که حتی به طرد و تکفیر بنیان‌گذاران نیز منجر می‌شد. مقاومت درخور ستایش بسیاری از مؤسسات بنیادهای خیریه جدید راه را برای تحولات بعدی جامعه ایران مهیا کرد.

پی‌نوشت‌های بخش نخست

۱. مظفرالدین شاه نیز پس از راه‌اندازی مدرسه و بازدید از آن، دستور داد درآمد معدن ذغال سنگ گاجره را صرف تأمین سوخت مدرسه کنند؛ در حال حاضر نیز این معدن هنوز جزو املاک موقوفه است. در دوران حکومت رضاشاه، در جوار مدرسه خیریه ایتام دو دبیرستان پسرانه و دخترانه دولتی ساخته شد که پس از تعطیلی مدرسه خیریه، این دو دبیرستان به نام فیروزکوهی موسوم شدند و ماهانه مبلغی به‌عنوان اجاره به اداره موقوفات می‌پرداختند. سال‌ها بعد، امور اطفال بی‌سرپرست فقط از محل موقوفات تأمین می‌شد و به‌منظور رعایت اصل وقف‌نامه، مقرر شد مدرسه خیریه دیگری در اراضی موقوفه احداث شود. این مدرسه همان آموزشگاه فنی و حرفه‌ای منتظمی است که به‌جای مدرسه خیریه ایتام تأسیس شد (ملک‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۰۷-۱۰۲).
۲. بیمارستان وزیری هم‌اکنون به‌نام بیمارستان و زایشگاه عیوض‌زاده شناخته می‌شود و بیماران زیادی از امکانات آن استفاده می‌کنند.